

STEFAN SZUMAN
(1889—1972)

Postać profesora Szumana związana jest ściśle z Uniwersytetem Jagiellońskim, psychologią na tymże Uniwersytecie oraz miastem Kraków. Dla niektórych mieszkańców Krakowa pozostanie we wspomnieniach powtarzająca się przez wiele lat scena spaceru ulicą Piłsudskiego Pana Profesora, ubranego w brązową budrysówkę, z żoną Zofią. U Jego uczniów żywe pozostały wspomnienia dyskusji z Romanem Ingardenem; eksperymentów nad odmiennymi stanami świadomości prowadzonych z Witkacym, który uwiecznił Profesora na kilku portretach, czy też współpracy z Janem Pugetem nad przygotowywaniem kabaretu Różowa Kukułka.

W środowisku psychologów nazwisko Stefana Szumana kojarzy się przede wszystkim z pionierskimi badaniami nad mową dziecka oraz sztuką dziecka i wychowaniem estetycznym. Nie sposób mówić o polskiej psychologii rozwojowej, nie uwzględniając setek dzieł Szumana, które w większości dotyczyły rozwoju i wychowania dziecka. Jest jednym z najwybitniejszych polskich psychologów, który odegrał ważną rolę w tworzeniu podstaw współczesnej psychologii dziecka.

Stefan Szuman urodził się 2 stycznia 1889 w Toruniu. Był jednym z siedmiorga dzieci Eugenii (z domu Gumpert) i Leona Szumanów. Ojciec jego, znany i szanowany chirurg i społecznik, prowadził w Toruniu prywatną klinikę; jego *hobby* było hodowanie kwiatów. W domu rodzinnym zetknął się Stefan Szuman z takimi dziedzinami sztuki, jak muzyka, literatura, malarstwo. W pamiętniku wspomina o zauroczeniu obrazami, muzyką. Nauki pobierał w pruskim gimnazjum, które źle wspomina: nie lubił uczyć się w języku niemieckim, a także przedmioty nauczania nie wywoływały w nim zainteresowania. Po ukończeniu gimnazjum rozpoczął, na życzenie ojca, studia medyczne we Wrocławiu, które następnie kontynuował w Monachium i Würzburgu. Już w czasie studiów medycznych wykazywał zainteresowanie problemami filozoficznymi, światopoglądowymi, artystycznymi. Po ukończeniu studiów medycznych odbywał praktykę na uniwersytecie w Monachium i przygotowywał pracę doktorską, której bronił w 1914 r. Kiedy wybuchła I wojna światowa, Stefan Szuman jako podoficer sanitarny wojska niemieckiego (urodził się pod zaborem pruskim i studiował w Niemczech) został powołany do służby wojskowej i spędził kilka lat na froncie jako lekarz polowy. Został ciężko ranny pod Cambrai w 1917 r. W 1919 przekradł się do wojsk powstania wielkopolskiego i brał w nim udział jako lekarz polowy. Za wybitne zasługi w ratowaniu rannych, inicjatywę i odwagę został w 1920 r. odznaczony Krzyżem Walecznych. Po powrocie z pola walki Stefan Szuman nie objął kliniki rodzinnej w Toruniu. Podjął natomiast studia na Wydziale Filozoficznym uniwersytetu w Poznaniu w zakresie psychologii i pedagogiki, a jednocześnie rozwijał zainteresowanie sztuką, będąc studentem Szkoły Sztuk Zdobniczych, gdzie poznał Zofię Szczepankowską, swoją przyszłą żonę. W 1922 r. założył rodzinę; miał dwoje dzieci: córkę Grażynę i syna Krzysia (zmarł w trzecim roku życia). Stefan Szuman i jego żona Zofia prowadzili dzienniczki rozwoju obydwójga swoich dzieci. Pod kierunkiem profesora Stefana Błachowskiego, psychologa, Szuman przygotował na uniwersytecie w Poznaniu rozprawę doktorską *Sztuka dziecka. Psychologia twórczości rysunkowej dziecka*

i na jej podstawie uzyskał stopień doktora filozofii w 1926 r. Następnie wyjechał do Genewy, gdzie w Instytucie Jana Jakuba Rousseau nawiązał kontakt ze znanymi uczonymi: pedagogiem Édouardem Claparède'em i psychologiem Jeanem Piagetem. Z Genewy udał się do Wiednia, gdzie spotykał się z Charlottą Bühler, znaną autorką dzieł z zakresu psychologii rozwojowej. Po powrocie do kraju ukończył w 1927 r. pracę habilitacyjną *Badania nad rozwojem spostrzegania i reprodukcji prostych kształtów przez dziecko*. W rok później uzyskał stanowisko docenta na Uniwersytecie Jagiellońskim. Tu założył Katedrę Psychologii Wychowawczej w 1928 r. W 1934 uzyskał tytuł profesora, a w 1939 został członkiem-korespondentem Polskiej Akademii Umiejętności.

W czasie II wojny światowej na własną rękę zorganizował w 1939 r. w Chrzanowie (województwo lubelskie) punkt opatrunkowy, gdzie leczył kilkudziesięciu rannych żołnierzy. W następnych latach wojny wyjechał do Luborzycy, skąd dojeżdżał do Krakowa, aby prowadzić komplety tajnego nauczania z psychologii. Jednocześnie związał się z Armią Krajową i działał jako lekarz partyzanckiego batalionu Skala w powiecie miechowskim. Za udział w ruchu oporu został w 1961 r. odznaczony Krzyżem Partyzanckim. W czasie przebywania w Luborzycy przygotowywał pracę o osobowości — *Natura, osobowość i charakter człowieka*.

Po wojnie Profesor Szuman wrócił do Krakowa i podjął pracę organizowania życia naukowego: w latach 1945—1947 pełnił funkcję rektora Wyższej Szkoły Pedagogicznej w Krakowie; był aktywnym działaczem Związku Nauczycielstwa Polskiego, kierując pracami sekcji wychowania estetycznego; działał w Komitecie Nauk Pedagogicznych PAN; uczestniczył w pracach towarzystw naukowych: psychologicznym, filozoficznym, psychiatrycznym; w Towarzystwie Higieny Psychiczej zorganizował pierwszą po wojnie poradnię zdrowia psychicznego, którą początkowo kierował. W Uniwersytecie Jagiellońskim zainicjował i zorganizował studia psychologiczne jako samodzielny kierunek Wydziału Filozoficzno-Historycznego. Kierował Katedrą Psychologii na Uniwersytecie Jagiellońskim do 1960 r. Za prace w kształceniu studentów i nauczycieli otrzymał w 1965 r. tytuł honorowy Zasłużonego Nauczyciela PRL, a w 1967 r. — Medal Komisji Edukacji Narodowej. Wcześniej, w 1954 r., otrzymał wysokie odznaczenie państwowe: Krzyż Oficerski Orderu Odrodzenia Polski. W ostatnich latach życia przeniósł się do Warszawy, gdzie zmarł 16 maja 1972. Został pochowany na cmentarzu w Wilanowie.

Nie sposób w tym szkicu przedstawić wszystkich dokonań Profesora Szumana zawartych w ponad 200 pracach opublikowanych, jego korespondencji, nieopublikowanych wykładach i rękopisach. Prace Profesora, zwłaszcza te pisane przed wojną, były cenione i znane także za granicą dzięki publikowaniu ich w języku francuskim, niemieckim i angielskim, a recenzje tych prac pojawiały się również w zagranicznych czasopiśmie naukowych. Twórczość Profesora Szumana odzwierciedla jego rozległe zainteresowania, pasję naukową, z jaką wynajdywał coraz to nowe problemy badawcze; ujawnia pomysłowość i pracowitość badacza oraz wnikliwość interpretatora wy-

ników badań. Teksty przygotowywane przez Profesora świadczą o wrażliwości estety, który dbał, by dziełom nadać piękną i przystępną dla czytelnika formę.

Uczniowie Szumana zwracają uwagę we wspomnieniach na niezwykłą jego aktywność, nienasyconą wręcz żądzą poznania dziecięcej psychiki, twórczą ekspansję w podejmowaniu i realizowaniu planów badawczych. Gabinet, w którym pracował, mieścił się do końca Jego życia w pokoju nr 8 na II piętrze w kamienicy przy ul. Piłsudskiego 13. Pokój był „zawalony” książkami i przesiąknięty dymem z fajki, z którą nigdy się nie rozstawał.

Pisał najchętniej ołówkiem na papierze cyklostylowym. Ołówkiem, ponieważ drobne poprawki wolął wymazywać gumą niż skreślać; wybierał szorstki cyklostyl, ponieważ nie naciskając na ołówek mógł szybko podążać za myślą.... Jego pismo było drobne i niełatwe do odczytania.

— wspomina uczeń Edward Franus (1989). Profesor pracował w gabinecie od wczesnych godzin rannych do późnych wieczornych. Lubił, by w tym samym czasie przebywali i pracowali w zakładzie jego asystenci. W dni wolne od pracy chętnie urządzał wspólne wycieczki, które także były okazją do naukowych dyskusji.

W niniejszym szkicu przedstawione zostaną jedynie wybrane wątki oryginalnej twórczości naukowej Stefana Szumana.

METODA BADAŃ

W latach dwudziestych i trzydziestych XX wieku psychologia, pozostająca pod wpływem intensywnie rozwijającego się behawioryzmu, chętnie korzystała z metod eksperymentalnych i testowych. Szuman przychylnie nastawiony do takich sposobów badania psychologicznego, wskazywał jednocześnie na ich jednostronność i niewystarczalność. Krytycznie oceniał wartość testów jako narzędzia diagnostycznego, ale uważał je za przydatne jako zadania pozwalające poznać takie procesy poznawcze, jak percepcja czy myślenie. Jego zdaniem, dla psychologa ważny jest nie tyle sam wynik uzyskany w rozwiązaniu zadania testowego, ile poznanie procesów psychicznych, które doprowadziły do uzyskania tego wyniku. Szuman sam prowadził wiele badań eksperymentalnych i testowych; pod jego kierunkiem przygotowano polskie wersje wielu testów i eksperymentów. Jednakże nie przeceniał analizy ilościowej tak uzyskiwanych danych. Dbął, by analiza ilościowa i jakościowa współgrały w opracowaniu. Zwracał uwagę na wnikliwą analizę psychologiczną rezultatów badania, na potrzebę prowadzenia analizy popełnianych przez dzieci błędów; to właśnie błędy pozwalają zrozumieć, jakimi drogami biegnie myśl dziecka, odkryć sposoby dziecięcego myślenia i rozumowania.

Poznaniu rozwoju, zdaniem Szumana, służą najlepiej obserwacja, rozmowa z dzieckiem i analiza jego wytworów. Szczególnie wiele uwagi poświęcił Szuman metodzie obserwacji. Za najbardziej wartościowe dla psychologii dziecka uznawał systematyczne gromadzenie danych o zachowaniu dziecka — w formie dzienniczków.

Zarówno sam prowadził zapis zachowań swoich dzieci, jak i zachęcał swoich uczniów do takiego sposobu zbierania materiału (dzienniki prowadzili m.in. Władysław Dyer, Maria Przetacznikowa). W ten sposób został zgromadzony unikatowy materiał obejmujący zapis wypowiedzi i zachowania kilkunastu dzieci w kontakcie z dorosłymi w naturalnych sytuacjach codziennych. Zapisy te obejmują różne okresy życia dziecka: najwcześniejsze — od 6 miesiąca do prawie 12 roku. Materiał dzienniczków pozwala na śledzenie rozwoju dziecka krok po kroku i uchwycenie dyskretnych zmian, których zauważenie nie byłoby możliwe przy zastosowaniu innej metody badania. Prowadzenie dzienniczka obserwacji pozwala na zebranie materiału w warunkach naturalnych, dając możliwość poznania szerokiego kontekstu rozwoju. Dodać należy, że Szuman wykorzystywał do rejestracji zachowań dzieci wszystkie aktualne osiągnięcia techniczne, a więc fotografię, film. Był pierwszym psychologiem w Polsce, który dostrzegał w technice filmowej i fotograficznej wartościowe narzędzia badań psychologicznych, zwłaszcza w dziedzinie psychologii rozwojowej. Wymienione powyżej niektóre cechy warsztatu badawczego Szumana sprawiają, że stosowane przez niego sposoby badania pozostają aktualne w świetle osiągnięć psychologii ekologicznej (badanie w naturalnych sytuacjach), nauk o poznaniu (interpretowanie, wyjaśnianie zachowań), a zapis fotograficzny i filmowy stał się w dwu ostatnich dekadach XX wieku podstawą dokumentacji rozwoju dziecka. Dobrze się stało, że unikatowy w skali światowej materiał dzienniczków mowy został zapisany w programie komputerowym CHILDES (przez Magdalenę Smoczyńską) i w takiej formie może być dostępny do badań porównawczych.

ISTOTA I CZYNNIKI ROZWOJU

We wczesnych pracach Szumana zaznacza się tendencja do ujmowania organizmu i psychiki łącznie, a w konsekwencji szukanie podstaw fizjologicznych zjawisk rozwojowych. Stanowisko takie, lansujące zasady naukowego przyrodoznawstwa, nie było popularne w okresie międzywojennym; dzięki niezależności poglądów Profesora Uniwersytet Jagielloński był w tym zakresie wówczas jedynym ośrodkiem postępowej myśli psychologicznej. Ta idea Profesora została najdobitniej przez niego wyrażona w pracy przygotowanej wspólnie ze Stanisławem Skowronem *Organizm a życie psychiczne* (1934). W pracy tej Profesor przedstawił m.in. mało jeszcze znane poglądy Pawłowa oraz wyjaśnił problem instynktu w odniesieniu do człowieka. Do tezy Pawłowa o adaptacyjnej funkcji reakcji odruchowych organizmów zwierzęcych na świat zewnętrzny, mających na celu regulację stosunków organizmu z otoczeniem, a także do tezy Karola Marksa o poznawaniu rzeczywistości przez człowieka w toku oddziaływania na nią, nawiązał Szuman w późniejszej pracy *Rola działania w rozwoju umysłowym małego dziecka* (1955/1958). Rolę działania rozpatrywał w trzech aspektach: jako źródło poznania, jako sprawdzian prawdziwości poznania i jako czynnik rozwoju umysłu człowieka. Opisał formy aktywności przystosowawczej człowieka; przed-

stawiał fazowy charakter aktu działania. Praca ta zawiera również wszechstronną i wnikliwą analizę struktury aktu działania dziecka. Profesor pokazał, iż w miarę jak podmiot uświadamia sobie poszczególne elementy własnej i cudzej działalności, jego działalność staje się coraz bardziej rozumna: zamierzona, przewidująca i planowa. Działając, dziecko uczy się poznawać świat oraz przekształcać go w sposób świadomy i celowy. Omawiana praca zainicjowała strukturalną i funkcjonalną analizę czynności ludzkich podjętą później przez Tadeusza Tomaszewskiego i jego szkołę na Uniwersytecie Warszawskim.

W pracy *O czynnikach kształtujących psychikę dziecka w wieku przedszkolnym* (1960) wyłożył Szuman swoje poglądy na czynniki rozwoju dziecka. Nawiązując do czteroczynnikowej koncepcji rozwoju, zaproponowanej przez psychologów radzieckich, rozwinął własną koncepcję czynników wewnętrznych (potrzeby, skłonności, dążenia oraz aktywność własna podmiotu) i zewnętrznych (środowisko oraz nauczanie i wychowanie). Nie przeceniał roli środowiska, natomiast akcentował rolę aktywności własnej, dzięki której dziecko nie odzwierciedla świata biernie. W wychowaniu dziecka ważne staje się zatem pozostawienie mu samodzielności i swobody.

BADANIA NAD JĘZYKIEM DZIECKA

Znaczące miejsce w naukowym dziele Szumana zajmują jego pionierskie badania i napisane na ich podstawie prace dotyczące rozwoju mowy dziecka. Przy współpracy swoich uczniów zgromadził obszerny materiał dzienniczków obserwacji, w których zapisywano wypowiedzi dziecka wraz z kontekstem wypowiedzi dorosłych, na tle konkretnej sytuacji. Jakkolwiek dzienniczki były prowadzone z myślą o badaniach nad mową dziecka, okazało się, że mogą stanowić podstawę do opracowania wielu innych tematów dotyczących rozwoju. Posłużyły one do pokazania, jaka jest orientacja dziecka w czasie (*Rozwój orientacji dziecka w czasie*, 1958) i w przestrzeni (*Rozwój orientacji w przestrzeni*, 1958), co wiedzą dzieci o budowie ciała ludzi i zwierząt (*Rozwój orientacji dziecka w budowie i czynnościach ciała ludzi i zwierząt*, 1958), jakie nawyki kształtowane są u dzieci 2- i 3-letnich (*Rozwój i kształtowanie się nawyków u dzieci 2- i 3-letnich*, 1958), jakie tematy podejmują dzieci w zabawie (*Zabawy tematyczne dzieci*, 1958). W ostatnich dwu dekadach naszego stulecia wielokrotnie używano materiału „szumanowskich” dzienniczków, by prześledzić początki i rozwój orientacji dziecka w jakimś problemie, np. w gospodarce, mowie pisanej, procesach poznawczych człowieka (badania prowadzone przez pracowników Zakładu Psychologii Rozwojowej i Wychowawczej UJ).

Zasadniczo jednak materiał dzienniczków posłużył do scharakteryzowania mowy dziecka na różnych etapach rozwoju. Badania dotyczyły dwu grup zagadnień: zasobu słownictwa oraz struktury wypowiedzi zdaniowych i częstości ich pojawiania się w wypowiedziach dzieci. Badania słownictwa przyniosły dane ilościowe, które odtąd mogły być podawane w polskich publikacjach, obok danych dotyczących dzieci

używających języka angielskiego (w USA: M. E. Smith; M. E. Nice), francuskiego (A. A. Descoedres) czy niemieckiego (C. i W. Stern). Szczególną uwagę zwrócono na analizy treści słownika dzieci. Szuman uważał, że psychologiczną treścią słowa jest to, co za jego pośrednictwem przedstawia się i odzwierciedla w świadomości człowieka. W miarę jak bogaci się słownik dziecka, poszerza się jego wiedza o świecie, doskonalą zdolność rozumienia zjawisk, a także wzrastają możliwości porozumiewania się z otoczeniem społecznym. Wyniki części szeroko zakrojonych analiz przedstawione zostały w pracy zbiorowej pod redakcją Szumana (*O rozwoju języka i myślenia dziecka*, 1968). Znalazły się tu szkice dotyczące treści rzeczowników, czasowników, przymiotników, przymioków i przysłówków oraz struktury i funkcji zdań przygotowane przez Szumana i jego uczniów: Marię Przetacznikową i Lidę Gerpertową.

Wiele prac poświęcił Szuman ukazaniu początków opanowywania języka przez dziecko. Zatrzymał się nad istotną rolę gestu wskazującego w rozwoju dziecka (*Badania nad rozwojem i znaczeniem gestu wskazywania*, 1929); podkreślał wagę wczesnych kontaktów matki z dzieckiem i ich rolę dla rozwoju komunikacyjnych kompetencji dziecka (*Kształtowanie się kontaktów porozumienia i współdziałania między matką a niemowlęciem*, 1961). Autorzy współczesnych badań nad narracją nawiązują często do pracy Szumana *Rozwój umiejętności opisywania i wyjaśniania przez dzieci splotu zdarzeń przedstawionego na obrazku* (1957, wspólnie z A. Dzierżanką), w której autor pokazał m.in. rozwój umiejętności przedstawiania w opowiadaniu relacji przyczynowo-skutkowych.

Do prac Szumana z dziedziny ontogenezy mowy powracają współcześni badacze-psycholingwiści, odnajdując w nich inspiracje metodologiczne i tematyczne.

O POZNAWCZYM ROZWOJU DZIECKA

Wśród wielu prac dotyczących poznawczego rozwoju dziecka na uwagę zasługuje *Geneza przedmiotu* (I wyd. — 1932; ostatnie: 1985). Szuman łączy w tej pracy podejście biologiczne, związane z jego studiami medycznymi, z psychologicznym ujęciem problemu rozwoju poznawczego we wczesnej ontogenezie. Nawiązując do koncepcji C. S. Sherringtona o funkcjonowaniu zmysłów, Szuman przedstawił etapowo-fazowy proces rozwoju poznawczego poczynawszy od pojedynczych wrażeń, a skończywszy na wyobrażeniach. Każdy proces poznawczy ma dwie fazy ściśle powiązane z przeżywaniem przyjemności/przykrości przez poznający podmiot: fazę inicjującą, związaną z odbiorem bodźca i wywołaniem przez to napięcia w organizmie oraz fazę finalizującą związaną z rozpoznaniem, uchwyceniem obiektu poznania i odczuciem przyjemnego odprężenia. Początkowo poszczególne analizatory funkcjonują niezależnie od siebie, stąd poznanie ma charakter monosensoryczny. Działania dziecka z przedmiotem prowadzą do wytworzenia się dynamicznych powiązań między modalnościami zmysłów; każda z faz może być związana z pobu-

dzeniem innego analizatora, co w efekcie prowadzi do polisensorycznego ujmowania poznawanych obiektów. Szczególną rolę w tym procesie odgrywa zmysł dotyku, który zapewnia stwierdzenie realności rzeczy poznawanych. Polisensoryczne ujmowanie przedmiotu prowadzi do powstania kompleksu wrażeń, notacji przedmiotu w umyśle dziecka. W ostatnim etapie notacja ta pozwoli na rozpoznawanie obiektów jedynie na podstawie jednego wrażenia zmysłowego lub symbolicznego ujęcia; Szuman mówi o etapie monosensorycznego wtórnego poznania. Praca *Geneza przedmiotu* spotkała się z uznaniem zarówno w kraju (powoływał się na nią m.in. J. Mazurkiewicz w pracy *Wstęp do psychofizjologii normalnej*, 1950), jak i za granicą (cytował ją J. Piaget w pracy *La genèse de l'intelligence*). Pod koniec XX wieku poglądy Szumana na temat początkowego okresu w rozwoju poznawczym dziecka nie straciły na aktualności, zyskały natomiast udokumentowanie w postaci wyników badań eksperymentalnych nad intermodalnością spostrzegania.

Rozwojowi spostrzeżeń u dzieci poświęcił Szuman dwa opracowania: *Badania nad rozwojem spostrzegania i reprodukowania prostych kształtów przez dziecko* (1927) oraz *Obserwacje dotyczące tzw. synkretycznego spostrzegania u dzieci* (1928). Autor odkrył zjawisko synkretyzmu u dzieci siedmiomiesięcznych, polegające na globalnym ujmowaniu obiektu i nieodróżnianiu go od tła.

W wielu pracach Szuman podejmuje problemy rozwoju myślenia dziecka. Zwrócimy uwagę na dwie z nich: *Rozwój myślenia u dzieci w wieku szkolnym* (1938) oraz *Rozwój pytań dziecka* (1939). W pierwszej z wymienionych prac autor przedstawił wyniki analizy procesu myślenia. Dzięki odpowiednio dobranym eksperymentom odkrył i opisał przemiany jakościowe poszczególnych operacji umysłowych w ontogenezie. Podobnie jak współczesny mu szwajcarski psycholog J. Piaget uważał, że dziecko myśli nie tylko mniej sprawnie niż człowiek dorosły, posiadając mniej wprawy, mniej rutyny, mniej doświadczenia intelektualnego, ale przede wszystkim myśli inaczej. Aby odkryć tę specyfikę dziecięcego myślenia, Szuman prowadził analizę błędów, która nie była dostatecznie wykorzystywana. Szuman pisał:

Odpowiedź całkiem poprawna na dany test wykazuje tylko sprawność myślenia dziecka, ale nie pozwala odgadnąć, jaką drogą myślową i jakimi sposobami myślenia dziecko wynik poprawny osiągnęło. Odpowiedź błędna lub półtrafna natomiast jest prawie zawsze wynikiem zatrzymania się myśli po drodze do odpowiedzi trafnej lub wykolejeniem w danym punkcie drogi, dzięki czemu możemy zwykle poznać bliżej ten punkt drogi myśli, w którym się zatrzymała lub wykoleiła.

W omawianej pracy Szuman opisał zmiany rozwojowe w zakresie podstawowych czynności myślowych: porównywania, abstrakcji i analizy. Stwierdził, iż wraz z wiekiem dzieci nie tylko potrafią dokonywać coraz większej liczby porównań, ale także przechodzą od porównań nieistotnych, opartych przeważnie na zewnętrznym oglądowych cechach przedmiotów, do porównań istotnych, niezależnych od konkretnych wyobrażeń; dzieci starsze są w stanie posługiwać się takimi abstrakcyjnymi kategoriami porównań, jak: cel, użytek czy rodzaj. Szuman wyodrębnił cztery rodzaje myślenia, które służą określonym celom. I tak: myślenie porządkujące służy układa-

niu materiału doświadczenia poprzez tworzenie pojęć rodzajowych; w używaniu sądów ogólnych, które streszczają wiedzę i doświadczenie przejawia się myślenie uogólniające; odkrywanie sensu wypowiedzi kryjącego się poza tekstem dosłownym wymaga myślenia symbolicznego; zaś myślenie kontrolujące i sprawdzające przejawia się w czuwaniu nad myślą i kontrolowaniu, w powstrzymywaniu się od sądu definitywnego przed zbadaniem racji do wydania takiego sądu.

W przywołanej pracy Szuman przedstawił własną koncepcję inteligencji. Inteligencja stanowi podłoże aktu myślenia, który zawiera współczynniki specyficzne (operacje takie, jak: porównywanie, klasyfikowanie, selekcja, analiza, abstrahowanie) oraz współczynniki niespecyficzne (pamięć, uwaga, wyobraźnia). Zdaniem Szumana „człowiek nie umie od urodzenia sprawnie myśleć, lecz się stopniowo uczy myśleć”. Każdy akt inteligencji przygotowany jest całym doświadczeniem jednostki, ale z wiekiem inteligencja aktualizuje się o tyle, o ile ją dana jednostka od urodzenia posiada: „kto ją posiada w słabej mierze, u tego też tylko słabo się aktualizuje”. Aktualizacja inteligencji zależy także od czynników zewnętrznych. Rozwój inteligencji, która jest zdolnością wrodzoną, polega na wzroście doświadczenia intelektualnego; wzrasta efektywność inteligencji w miarę jej aktualizacji. Szuman wyróżnia zatem dwa rodzaje inteligencji: *p o t e n c j a l n ą*, jako zdolność uczenia się poprzez inteligentne myślenie oraz *e f e k t y w n ą* jako umiejętność sprawnego i skutecznego posługiwania się doświadczeniem przy rozwiązywaniu nowych problemów. Takie ujęcie inteligencji przywodzi na myśl zaproponowane nieco później przez R. B. Cattella rozróżnienie na inteligencję płynną jako zdolność do uczenia się i skryształizowaną, zależną od doświadczenia.

Problemem wiążącym się z rozwojem intelektualnym dziecka jest rozwój jego pytań. Zagadnieniu rodzaju pytań zadawanych przez dzieci oraz sposobom odpowiadania przez dorosłych na pytania dzieci poświęcił Szuman cenioną przez teoretyków i praktyków monografię *Rozwój pytań dziecka* (1939). Zdaniem Profesora, pytania są świadectwem nowej postawy dziecka wobec rzeczywistości: zadając różne pytania dziecko zmierza do uzyskania informacji drogą pośrednią. Pytanie rozpoczyna akt myślenia, stanowiąc jego dwa pierwsze ogniwa, a mianowicie odczucie trudności i jej wyrażenie poprzez słowa. Uważał też, że dziecięce pytania są wyrazem dążenia dziecka do wyjaśnienia faktów dla niego niejasnych. Poprzez pytania i uzyskane odpowiedzi dziecko rozwija swoją wiedzę i orientację w rzeczywistości oraz zdolność rozumienia zjawisk. Początkowo pytania służą dziecku do poszerzenia orientacji w aktualnych zdarzeniach i wywodzą się z jego konkretnych działań z przedmiotami. Z czasem służą do zdobywania wiedzy ogólnej, która da się wyrazić tylko w języku. Pytania mogą także wiązać się z przypuszczeniami dziecka na temat rozważanych zjawisk. Szuman zaproponował treściową klasyfikację dziecięcych pytań zebranych od dzieci w wieku od 2 do 11 lat. Przyjmując, iż pytania są wyrazem i czynnikiem rozwoju dziecka, zawarł Profesor w ostatnim rozdziale uwagi dotyczące sposobu odpowiadania dorosłych na pytania dzieci.

SZTUKA DZIECKA I WYCHOWANIE ESTETYCZNE

Spośród wielu publikacji dotyczących sztuki dziecka na szczególną uwagę zasługuje monografia *Sztuka dziecka. Psychologia twórczości rysunkowej dziecka* (I wyd. — 1927; ostatnie: 1970). Zdaniem Szumana rysunek dziecka, będąc przejawem jego psychiki, kształtuje się i rozwija na wzór modelu wewnętrznego. Na podstawie analizy rysunków i malowanek dziecięcych ustalił kryteria oceny rysunków i zaproponował podział na etapy w rozwoju dziecięcego rysunku, wyróżniając okres bazgrot, idio-plastyki i fizjoplastyki. Początkowo dziecko rysuje to, co wie o rzeczywistości, nie troszcząc się o zewnętrzne podobieństwo między obiektem a jego przedstawieniem w rysunku. Ten aspekt stanie się istotny na poziomie fizjoplastyki i może zdecydować o zaniechaniu rysowania, jeśli dziecko uzna, iż jego rysunek nie jest dostatecznie udaną kopią rysowanego obiektu. Rozwój rysunku dokonuje się na podstawie stałego wzbogacania o istotne składniki oraz umiejętnego wiązania tych składników w całość graficzną postaci, przedstawiającej istotę żywą lub rzecz. Zasadniczy schemat rozmaitych rzeczy i istot ma indywidualny charakter — jest zdobyczą wyobraźni i przejawem umiejętności danego dziecka rysowania z wyobraźni. W toku rozwoju rysunki stają się coraz bardziej szczegółowe i coraz bardziej stanowią wizurunki rysowanych obiektów. Jednocześnie dokonują się zmiany w zakresie komponowania rysunku. Szuman wskazywał na specyficzne cechy rysunków dzieci bardzo inteligentnych i niedorozwiniętych umysłowo. Ujmował rysunki dziecka w kategoriach sztuki; przypisywał im wartość naiwności. Ten walor sztuki współcześni krytycy przypisują dziełom twórców tej miary, co Paul Klee czy Joan Miró.

Praca Szumana ukazała się równocześnie ze studium francuskiego psychologa i pedagoga G. H. Luqueta: *Le dessin enfantin*. Zastanawia zbieżność niektórych wniosków i sformułowań obu autorów. Sztuka dziecka, a zwłaszcza rysunek dziecka, była przedmiotem opracowań wielu badaczy. Studium Szumana było jednym z nich, co wskazuje na to, jak bardzo naukowe poszukiwania autora były zakorzenione w nurcie epoki. Wśród znaczących nazwisk badaczy sztuki dziecka, takich jak: Victor Lowenfeld, Henri Wallon, Anne Cambier pozostaje nazwisko polskiego uczonego — Stefana Szumana.

Równoległe z rozwijającymi się na zachodzie koncepcjami wychowania estetycznego Herberta Reada, Victora Lovenfelda, Celestyna Freineta powstawała w okresie powojennym w Polsce koncepcja Stefana Szumana. Uważał on, iż sztuka pozwala na zobaczenie świata w inny niż potoczny sposób; pozwala odkrywać nowe jakości znanych rzeczy i zjawisk, budzi przeżycia, sprzyja kształtowaniu postawy otwartości. Te walory rozwijające sztuki mogą zostać wykorzystane w wychowaniu przez sztukę. „Wychowanie estetyczne — pisał Szuman — tym się różni od zwykłych sposobów i zabiegów dydaktycznych i wychowawczych, że uczy spostrzegania, doznawania i odczuwania rzeczywistości, a także pojmowania istoty i celu życia ludzkiego przez pryzmat sztuki”. Z tego względu należy zapewnić ludziom kontakt ze sztuką, wprowadzać ich w złożone bogactwo różnych dziedzin sztuki. Ideę tę wyraził w koncepcji

upowszechniania, udostępniania i uprzystępniania sztuki. Ponadto uważał za istotne w rozwoju człowieka zarówno odbieranie dzieł sztuki, jak i tworzenie, także nieprofesjonalne. Twórczość amatorska pozwala, zdaniem Szumana, na przeżyciowe poznanie aktu twórczego. Z rozważaniami tymi łączył myśl o możliwości twórczego działania w różnych dziedzinach, nie tylko tych zarezerwowanych dla wielkiej sztuki. Myśl ta bliska jest późniejszym rozważaniom Abrahama Masłowa na temat pojmowania twórczości w kontekście samorealizacji; zgodnie z ideą autora, każde działanie może być twórcze z punktu widzenia podmiotu. Rozważania Szumana na temat wartości różnych dzieł sztuki w rozwoju dziecka i dorosłego zostały zebrane w pracy *O sztuce i wychowaniu estetycznym* (1962), która miała kilka wydań. Pisał w niej o oglądaniu i przeżywaniu obrazów (od Leonarda da Vinci po Paula Klee), o słuchaniu i przeżywaniu muzyki (Bacha, Beethovena, Chopina), o recepcji bajek, poezji, o specyfice utworów filmowych i spektakli teatralnych. W dziele tym przedstawił również swoje poglądy na istotę sztuki: „Sztuka służy ludzkości w ogóle, a żywiol piękna jest potrzebny człowiekowi każdemu, jest podstawowym czynnikiem pełnego i harmonijnego rozwoju każdej jaźni i każdej warstwy społecznej”. Tu przedstawił także swoje poglądy na wychowanie przez sztukę: wychowanie odbiorców sztuki oraz wychowanie przez twórczość własną.

ZWIĄZEK PSYCHOLOGII Z PEDAGOGIKĄ

Stefan Szuman był żywo zainteresowany problemami zastosowania osiągnięć psychologii rozwojowej w praktyce psychologicznej. Uważał, że rezultaty pracy nauczycieli zależą od ich osobistego stylu pracy i cech osobowości. Istota talentu nauczyciela polega zaś na indywidualnym bogactwie osobowości. Do zasadniczych cech talentu pedagogicznego należy takt pedagogiczny, na który składają się: intuicja psychologiczna, znajomość własnych możliwości i opanowanie właściwych środków działania. Uważał za błędne ocenianie wartości nauczyciela według szablonu „pedagoga doskonałego”; sądził, że właśnie różnorodność uzdolnień pedagogicznych różnych nauczycieli uczących w danej szkole wpływa w rezultacie dodatnio na kształtowanie umysłu, wiedzy i charakteru wychowanków. Zawód nauczyciela wymaga powołania, podobnie jak zawód artysty, pisał Szuman w pracy *Talent pedagogiczny* (I wyd. — 1939; ostatnie: 1962), która była wielokrotnie przedrukowywana.

Szuman zajął się także analizą procesu dydaktycznego. Pod jego kierunkiem sporządzano i analizowano protokoły lekcji zawierające dokładny jej opis, dosłownie zapisane wypowiedzi uczniów i nauczycieli. Stworzył w ten sposób podstawy nauki zwanej psychodydaktyką. W wyniku tych empirycznych badań powstała praca *O uwadze. Aktywizowanie i kształtowanie uwagi uczniów na lekcjach w szkole* (1961). Była to pierwsza w Polsce praca nad uwagą i jej przejawami w procesie uczenia się. Warto zaznaczyć, iż problematyka uwagi stała się pod koniec XX wieku przedmiotem wnikliwych badań w ramach psychologii poznawczej.

Z myślą o nauczycielach przygotowywał Szuman po wojnie podręczniki z zakresu psychologii wychowawczej: *Psychologia wychowawcza wieku dziecięcego. Podręcznik dla matek i wychowawców* (1947), *Psychologia wychowawcza wieku szkolnego. Podręcznik dla nauczycieli i studentów* (1947). Sam pełnił rolę nauczyciela studentów i nauczycieli. Jak wynika ze wspomnień uczniów Profesora (Wyszyńska, 1982) cechowały go: poważne podejście do studenta, skrupulatność i systematyczność w pracy z nim, stwarzanie możliwości poznawania problemów psychologicznych w praktyce. Swoich asystentów włączał zarówno do działań dydaktycznych, jak i prac badawczych. Był prekursorem idei współpracy placówek naukowych ze szkołami i innymi placówkami oświatowymi, rozumianymi jako laboratoria dla psychologów. Przez wiele lat prowadził obserwacje i badania w Przedszkolu nr 80 w Krakowie. Jako pierwszy w Polsce zorganizował współpracę ze szkołą dla dzieci głuchych i innymi szkołami specjalnymi.

BADANIA NAD OSOBOWOŚCIĄ I JEJ KSZTAŁTOWANIEM SIĘ

Na ten temat pisał Szuman w wielu artykułach. Do najczęściej przywoływanych należy ten o młodzieńczym idealizmie (*Psychologia młodzieńczego idealizmu*, 1933), opracowany na podstawie dzienników dorastającej młodzieży. Zarówno podjęty temat, jak i sposób opracowania były na owe czasy nowatorskie w Polsce. Szuman pokazał skłonność młodzieży do idealizowania i rolę tej skłonności w dążeniach i planach młodzieży. Ideały wieku młodzieńczego stanowią zawiązki światopoglądu młodzieży, a zarazem czynniki kierunkujące i dynamizujące jej działalność życiową.

W czasie okupacji hitlerowskiej Szuman napisał pracę *Natura, osobowość i charakter człowieka*, będącą oryginalnym dziełem z pogranicza psychologii i filozofii. Staraniem jego córki, Grażyny Czyżewicz, oraz uczniów praca ta ukazała się w 1995 r. Jest to próba syntetycznego ujęcia problematyki człowieka, łącząca jego doświadczenia jako lekarza, psychologa i artysty.

Na zakończenie warto zacytować kilka zdań z tej ostatniej pracy zwanej potocznie przez uczniów Profesora „charakterologią”. „żyć znaczy nie tylko egzystować, lecz sięgać coraz szerzej i coraz głębiej w rzeczywistość przez coraz lepsze jej poznanie. Człowiek jest tym bardziej ludzki, im lepiej i głębiej rozumie otaczający go świat oraz swój własny organizm i swoją psychikę. Kto nie dba o to, żeby wiedzieć i rozumieć, kogo nie stać na wysiłek przyswojenia wiedzy o świecie — ten nie rozwinął jeszcze w pełni swego człowieczeństwa. Przestajemy być żywotni, gdy chcemy już tylko żyć, a nie coraz lepiej rozumieć nasz byt”.

WAŻNIEJSZE PUBLIKACJE

W opracowaniu niniejszym korzystałam z prac Stefana Szumana oraz opracowań na temat Jego życia i twórczości. Pełna bibliografia prac Stefana Szumana znajduje się w pracy *Rozwój i wychowanie*, Warszawa 1963.

BIBLIOGRAFIA

- [1] *Rozwój i wychowanie*. Książka ku czci Profesora Stefana Szumana w 35-lecie Katedry Psychologii Pedagogicznej Uniwersytetu Jagiellońskiego, Warszawa 1963, Nasza Księgarnia (zawiera spis prac Stefana Szumana).
- [2] *Stefan Szuman (1889—1972) and his studies on the development of language and thought*, red. M. Smoczyńska, Kraków 1993, Instytut Psychologii Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- [3] *Stefan Szuman (1889 — 1989). W stulecie urodzin*, red. M. Przetacznik-Gierowska, A. Wyszynska, Kraków 1990, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- [4] *W 10 lat od śmierci Profesora Stefana Szumana*, „Psychologia Wychowawcza. Numer Specjalny” 1982, 5.

Maria Kielar-Turska